

بخش اول

مقاله‌ها و گزارشها

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

موسوعه‌نگاری فقه اسلامی در فراز و فرود تجربه و آزمون (گزارش و نقد)

محمد مرادی*

بخت‌یاری فقه

فقه مجموعه دستورالعمل‌های روزانه و بیانگر تکالیف هر مسلمانی است. بنابراین، در میان سایر علوم دینی، جایگاه ویژه‌ای یافته و به همین جهت بیش از آن علوم، مورد اقبال قرار گرفته است. دانش فقه از ثروتهای علمی مهم اسلام و مسلمانان به شمار می‌رود، و پشتوانه عظیم تقویت دینداری در میان آنان است. بخش بزرگی از زندگی مردم مسلمان، با دستورالعمل‌های فقهی و حقوقی برگرفته از این دانش سامان می‌یابد.

کتابهایی که درباره فقه و پیرامون آن نوشته شده و آموزشهایی که درباره آن داده می‌شود، هیچ‌گاه قابل مقایسه با دیگر دانشهای اسلامی که گاه ریشه‌ای‌تر از فقه‌اند، نیست. کتابهای فقهی چنان قطور و پر برگ و بار است که دیگر هیچ فقیهی - هر چند با عمری طولانی - توان و فرصت دوره کردن آن را ندارد. افزون بر این، پدیداری گرایشها و فرقه‌های مذهبی نیز، باعث پروریدن دانشهای فرقه‌ای فقهی می‌شود. از همین‌رو است که اندیشمندانی برای پر بیمانه کردن فقه در مسائل روز و پاسخ‌گو تر نمودن آن، پیشنهاد بسیار ارزشمند تخصصی شدن فقه را دادند و گو اینکه چاره‌ای جز این هم وجود ندارد. هنوز به دلیل نیاز شدید مقلدان و مکلفان به مراجعه به آرای فقیهان، دوره‌های فقهی فتوایی از سوی یکایک فقیهان صاحب فتوا، به نگارش در می‌آید و هم چنان سنت دیر پای

* محمد مرادی دانش‌آموخته حوزه و دانشگاه است. هم‌اکنون ضمن تألیف و تحقیق در مرکز تحقیقات دارالحدیث و کتابخانه بزرگ آیت‌الله مرعشی نجفی، در دانشگاه قم نیز، در رشته فلسفه و کلام به تدریس اشتغال دارد. از وی تا کنون کتابها و مقاله‌هایی در علوم قرآنی و تفسیر چاپ و منتشر شده است.

فراگیرنویسی در فقه و با سبق و سیاق ادبیات کهن رایج است و این شیوه چنان است که بر نوشته‌های فارسی فقهی هم، سایه انداخته است. از طرفی باعث شده که کمتر ریزبینانه به یکایک ابواب و مباحث فقهی نگر بسته شود؛ به ویژه در مسائل و رخدادهای جدید و نو پیدا. تبویب دانش فقه بر اساس نظر پیشینیان، هنوز در حوزه‌های علوم دینی و دروس فقهی به قوت خود، باقی است و نظام جدیدی نتوانسته است جای آن را بگیرد.

فقه نگاری در رویکردی نوین

رویکرد به ارائه دانش نوین اطلاع‌رسانی و یافته‌های علمی به سبک آکادمیک، و قابل قبول کردن آن در هر عصری، از نشانه‌های مهم بالندگی آن، حد اقل در روش‌شناسی و پژوهش روشمندان است. امروزه گستره اطلاعات، چنان است که اجازه نمی‌دهد تا بتوان به همه عرض و طول داده‌های علمی دست یافت و یا حد اقل مروری بر همه آنها داشت. اندیشه‌وران عرصه دانش، با تجربه‌های ارزشمند و دراز دامن، چاره کار را در این دیده‌اند که عصاره هر دانشی را به شیوه‌ای مناسب، آسان یاب و در دسترس علاقه‌مندان و خوانندگان قرار دهند. در این روش، که از دستاوردهای دانش اطلاع‌رسانی است، دست یافتن به مطالب و موضوعات علمی، آسان و سریع صورت می‌گیرد.

اما این، تنها در روش پردازش و گزارش است. پیش از پردازش، جد و جهد عمیق‌تری لازم است تا موضوعات هر دانشی منقح شود و این، تنها از عهده کسی بر می‌آید که لایه‌های تو در تو آن علم را کاویده باشد. پاره‌ای از دانشها، چنان از ژرفایی و گستره برخوردارند که تلاش مضاعف لازمه فهم و هضم آنهاست و بدون تلاش طولانی و تبحر و تخصص، راهیابی به عمق آنها ناممکن است. این دانشها لزوماً باید از سوی کسانی که از آگاهیهای عمیق و فراگیر برخوردارند، آموخته و آموزانده شوند. فقه از جمله این دانشهاست. کاربرد فقه، بر خلاف بسیاری از دانشهای تخصصی، چنان است که باید عمومی باشد. ناگزیر باید این دانش از تخصص صرف و اصطلاحات تخصصی که بسان هاله‌ای آن را در بر گرفته است، به سمت عمومی‌تر شدن سیر کند و چاره آن، در این است که حوزه بحثهای علمی از حوزه فهم و شناخت عمومی جدا شود. اصطلاحات و مباحث تخصصی در حوزه بحث و مناقشه صورت بگیرد و در حوزه عمومی، بر حسب نیاز عموم مردم، در حد امکان از ادبیات عمومی بهره گرفته شود. گمان می‌رود، نگارش فرهنگنامه‌ها و دانشنامه‌ها می‌تواند تا حدودی، این خواسته را بر آورد.

زمان درازی از پیدایش و یا گسترش دانش اطلاع‌رسانی نوین و دانشنامه‌نگاری نمی‌گذرد. هر دوی اینها در فقه کاربرد پیدا کرده و با گذشت زمان نیز، فراگیرتر می‌شود. این دانش اگرچه در همه عرصه‌ها در جهان اسلام و تشیع و ایران، نو پاست و عمدتاً دانشی است گرتة برداری شده، و با ترجمه دایرةالمعارفها آغاز شده است، اما شتابی چشم‌گیر دارد. در زمینه فقه نیز، چنین است. برای عرضه

هرچه بهتر این دانش و مسائلش، به نگارش فنی‌تر دانشنامه‌نگاری رو آورده شده است. در جهان اسلام تا کنون دانشنامه و کتابهای موسوعه‌ای قابل توجهی به نگارش در آمده است. برخی از آنها چندان ندرخشیده‌اند و دولتشان مستعجل بوده است و برخی، هنوز در آغاز راهند. در این نوشته بر آنیم تا جهت اطلاع خوانندگان گرامی، نگاهی گذرا بر موسوعه‌های فقهی بیفکنیم و پاره‌ای از نقاط قوت و کاستیهای آنها را بررسییم.

پیشینه دایرةالمعارف نویسی فقهی

فقه، در تاریخ پر تکاپوی خود، همواره شاهد پدیداری کتابهای بزرگ و پایای فقهی بوده که همه ابواب و مسائل فقه و دیدگاه فقیهان را در بر می‌گرفته است. فقیهان، همواره کوشیده‌اند تا بر اساس نیازها و یا بر حسب سازمان درسی حوزه‌های علوم دینی، به تحصیل و تدریس در این دانش بپردازند. محصول این تلاشهای ستودنی، تربیت هزاران فقه‌آموز و فقیه، و نیز نگارش کتابهای فقهی پر برگ و بار است. پاره‌ای از این دست کتابها، بخشی از مسائل فقهی را به بحث گذاشته‌اند و برخی دیگر به همه مباحث و مسائل آن پرداخته‌اند. بخشی از آنها به صورت مختصر و برخی دیگر مطول است. در این میان کتاب الفقه‌هایی پدید آمده است که از جهت فراگیری و جامعیت در فقه شیعه، به راستی یک دایرةالمعارف و یک موسوعه تمام عیار است. کتابهایی چون *مفتاح الکرامه*، سید جواد عاملی (۱۱۹۹ق)، *مستند الشیعه*، ملا احمد نراقی (۱۱۸۵-۱۲۴۵ق)، *الحدائق الناضرة*، شیخ یوسف بحرانی (۱۱۰۷-۱۱۸۶ق)، و *جواهر الکلام*، شیخ محمد حسن نجفی (۱۲۶۲-۱۱۹۳ق). اثر اخیر چنان خوش درخشید، که در میان فقیهان «فقه جواهری» ضرب‌المثل شده است. در عصر حاضر می‌توان از کتابهایی چون *مستمسک العروة الوثقی*، نوشته سید محسن حکیم و *موسوعة الفقه*، تألیف سید محمد حسینی شیرازی که تا کنون بالغ بر یکصد و بیست مجلد از آن به چاپ رسیده نیز، یاد کرد و این یکی، علاوه بر نگاه سنتی به مباحث فقهی، حوزه موضوعات را بسیار گسترانده و از قواعد جدید نیز، برای پاسخ‌گویی فقه به پرسشهای نو و عصری، بهره گرفته است. اینها البته، تنها چند کتاب برجسته و جامع فقهی شیعه است. ادامه فقه‌نگاری و فقه‌پژوهی، علاوه بر تداوم فقه‌نگاری سنتی، رویکردی نیز، به روش نوین داشته که تا کنون چند اثر، با عنوان موسوعه فقهی، در جهان اسلام و شیعه به بار نشسته است.

موسوعه

موسوعه را کتابی جامع معنا کرده‌اند که همه داده‌های مربوط به یک دانش را در بر بگیرد. ویژگی این اثر را، فراگیری؛ آسان‌بایی؛ مرتب بودن به شیوه خاص با عنوانها و اصطلاحات شناخته شده، و قابل اعتماد و مستند بودن، دانسته‌اند. افزون بر این، موسوعه باید به گونه‌ای تدوین و تالیف شود که برای افرادی که از نظر علمی متوسط هستند قابل فهم باشد اصطلاح موسوعه، در میان

پژوهشیان عرب رایج است و از آن به دایرةالمعارف و معلمه نیز، یاد می‌کنند.^۲ در یونان باستان به انسیکلوپدیا (Encyclopedia) و در فارسی این چنین مجموعه علمی را گاهی دانشنامه و گاه دایرةالمعارف می‌نامند.^۳ در هر حال، بنیان گذاران این دانش نوین و یا مجموعه علمی، آن را حاوی داده‌هایی دانسته‌اند که در یک زمینه علمی و یا مجموعه‌ای از اطلاعات عمومی یک فرهنگ به نگارش در می‌آید. نویسنده این نوع اثر بر آن است که پیشینه یک موضوع و تحولات و فراز و فرودهای آن را به درستی بکاود و ابعاد آن را تبیین کرده و بی‌هیچ داوری در اختیار نویسندگان و پژوهشیان قرار دهد، تا آنان با میراث علمی پیشینیان آشنا شوند و پژوهش را از همان جایی ادامه دهند که گذشتگان به آنجا رسانده‌اند.

۱. موسوعة الفقه الاسلامی

اولین موسوعه رسمی و اصطلاحی در فقه، موسوعة الفقه الاسلامی است، که از سوی جمعیت الدراسات الإسلامية بالقاهرة و زیر نظر و اشراف محمد ابو زهره، در مصر تدوین و مطالب آن به روش موضوعی و با ترتیب الفبایی تنظیم شده است. مباحث کتاب بر خلاف روش رایج در فقه، البته تا آن زمان، به صورت مدخل تنظیم شده و ذیل مدخلها معنای لغوی و اصطلاحی و تاریخچه هر موضوع و مباحث آن قرار دارد. نگارش این اثر، از ۱۳۵۸ هجری قمری آغاز و از «أل» شروع شده و به ترتیب تا «اثبات» ادامه یافته است. تازه و نو بودن روش آن، باعث شده است که نویسندگان کتاب به حد اقل ممکن در نوشتار مقاله‌ها اکتفا کنند. به نظر می‌رسد که عدم جامعیت و شتاب زدگی در تدوین و اختصار، باعث شده است که کتاب نتواند جایگاه درخوری در میان آثار فقهی پیدا کند. تنها امتیاز کتاب را می‌توان شروع این نوع فقه پژوهی دانست. کتاب به قطع وزبری و در حدود ۸۰۰ صفحه، در مصر به چاپ رسیده است.

۲. موسوعة جمال عبدالناصر فی الفقه الاسلامی

در سال ۱۹۵۱ میلادی در کمیته حقوق شرقی، کمیسیون مشترک دولتهای عضو حقوق مقارن، در دانشکده حقوق پاریس گرد هم آمده و جلسه‌ای ترتیب دادند و در آن تصمیم گرفتند برای پاسخ‌گویی به نیازهای حقوقی مجامع قضایی اسلامی، کتابی در حقوق اسلامی به روش نوین نگاشته شود. در پی تصمیم پاریس، دانشکده حقوق دمشق برای عملی کردن آن ایده، در ۱۹۵۵، تأسیس شد که علاوه بر تدریس درسهای حقوق، این دانشکده عهده‌دار نگارش موسوعه‌ای فقهی گردید. در ۱۹۵۶ دستور نگارش دایرةالمعارفی با صبغه فقهی و توجه به مذاهب فقه اسلامی، صادر شد. در جنگ اعراب و اسرائیل به سال ۱۹۵۹، بین مصر و سوریه پیمان اتحاد برقرار شد، و روابط این دو کشور در ۱۹۶۰ فزونی یافت، گفت‌وگویی نیز، در مورد تدوین موسوعه یاد شده، به میان آمد. در ۱۹۶۱ گروه ویژه‌ای برای

پی‌گیری و به اجرا در آوردن این مهم تشکیل شد. سرانجام، پس از نشستهای متعدد و رایزنیهای بسیار، کار آن آغاز گردید، و به خاطر موقعیت جمال عبدالناصر، رییس جمهوری فقید سابق مصر، در جهان عرب، این موسوعه به نام وی، *موسوعة جمال عبدالناصر فی الفقه الاسلامی*، نام گرفت. این اثر را مجلس عالی امور اسلامی وابسته به وزارت اوقاف مصر، با تشکیل هیأتی مرکب از عالمان سوری و مصری سامان داده است. کار تدوین این اثر از ۱۳۸۶ آغاز و تا ۱۴۱۳ هجری قمری ادامه یافت. مدخلهای این موسوعه تا کنون، از «أبد» تا «ام ولد» نوشته شده و در ۲۴ مجلد به قطع رحلی چاپ و منتشر شده است.

کتاب با مقدمه‌ای در باره فقه، معنای آن در گذشته و حال و در میان اصولیان و فقیهان و جایگاه آن در اسلام، منابع فقهی، مذاهب فقهی، اجتهاد و ابواب فقه و تقسیم‌بندی آن، تدوین فقه و تاریخ آن و نگارش این موسوعه و تاریخ پیدایش آن، شروع شده است.

در این موسوعه ابتدا، پس از ذکر مدخل، معنای لغوی و اصطلاحی هر مدخل آمده و آن‌گاه مباحث عمده فقهی، بی‌آنکه با مناقشات تفصیلی درگیر شوند و یا برخی از دیدگاههای فرقه‌ای، ترجیح داده شود گزارش شده است. نویسندگان ناشناخته مقاله‌ها، کوشیده‌اند که در حد تبیین هر موضوعی به آنها بپردازند و اقوال فقیهان هر فرقه‌ای را به اختصار بازگو کنند.

موسوعه جمال، حاوی دیدگاههای فقیهان مذاهب هشت‌گانه فقهی مالکیه، حنبلیه، شافعیه، حنفیه، زیدیه، شیعه، ظاهریه، و اباضیه است.

منابع موسوعه بی‌آنکه کتاب‌شناسی شود در پاورقی آورده شده است. موسوعه، ضمیمه‌ای دارد زیر عنوان ملحقات، که در آن، اعلام نام برده شده در مقاله‌های کتاب، شرح حال نگاری شده است. نکته قابل توجه در این موسوعه، پرداختن به دیدگاههای فقیهان شیعی است. گمان می‌رود که چنین انتخاب و سیاستی، مرهون تلاش مبارک آیت‌الله بروجردی - اعلی الله مقامه الشریف - در تقریب بین مذاهب اسلامی باشد. در نقل دیدگاههای شیعه، از کتابهای روایی چون کافی نوشته شیخ کلینی، کلینی (۳۲۸ق) و *وسائل الشیعه*، تألیف شیخ حر عاملی (۱۱۰۴-۱۰۳۳ق)، و کتابهای فقهی همانند *شرائع الإسلام* محقق حلی (۶۷۶ق)، *مختصر النافع حلی*، *الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*، تألیف زین الدین الجبعی العاملی (۹۶۵-۹۱۱ق) *الخلاف*، نوشته شیخ طوسی (۴۶۰ق) *تذکره الفقهاء* حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۶۴۸-۷۲۶ق)، *مفتاح الکرامه* سید جواد عاملی (۱۱۹۹ق)، *العروة الوثقی* سید کاظم (۱۲۴۷-۱۳۳۸ق)، و *مستمسک العروة الوثقی*، نوشته سید محسن حکیم (۱۲۶۷-۱۳۴۸ش) استفاده شده است. میزان استفاده از منابع و کتابهای شیعی، به میزان استفاده از سایر مذاهب فقهی است. در این کتاب، از شیعه، گاه به شیعه امامیه و گاه شیعه جعفری یاد شده است.

۳. الموسوعة الفقهية

سومین موسوعه فقهی، الموسوعة الفقهية، مشهور به دایرةالمعارف فقهی کویت، تألیفی است که به همت وزارت اوقاف و شئون اسلامی کویت انجام گرفته و تا کنون تعداد ۴۱ مجلد آن، به قطع رحلی بزرگ به زیور طبع آراسته شده است. چاپ و نشر آن نیز، از سوی وزارت یاد شده، صورت گرفته است. این اثر در واقع، ادامه تکمیلی موسوعه جمال عبدالناصر، با تفاوت و پیشرفتهایی است. نگارش رسمی این موسوعه در یازدهم ربیع الاول ۱۳۹۷ هجری آغاز شد و شیوه آن، همانند هر موسوعه دیگر، الفبایی است و از مدخل «أئمة» آغاز و تا مدخلهای «واو» نگاشته شده، و اکنون مراحل پایانی تدوین آخرین مجلدات را سپری می‌کند.

در مقدمه طولانی کتاب، در باره فقه و تاریخ شکل‌گیری و تحولات آن، و در باره اصول فقه، اجتهاد و تقسیمات فقه، سخن گفته شده است. به مناسبت، موسوعه تعریف شده و تاریخ موسوعه‌نگاری فقهی بازگو گردیده و موضوعش شرح شده است. از جمله مطالب مقدمه، توضیحاتی درباره همین موسوعه و دلایل رویکرد به تدوین موسوعه فقهی و روشها و منابع آن است.

شیوه نگارش به‌گونه‌ای است که پس از ذکر مدخل، تعریف لغوی و اصطلاحی، دیدگاه فقیهان در باره آن بیان می‌شود، آنگاه احکام مربوط که فقیهان در باره آن نظر داده‌اند، آمده و در ذکر اقوال، گاه مستقیم و گاه غیر مستقیم عمل شده است. آرای مذاهب مختلف در یک موضوع و نیز، آرای اختلافی در یک مذهب، به حسب نیاز و تناسب موضوع، نقل شده است.

این موسوعه، شامل مباحث فقهی و دیدگاه فقیهان عامه اهل سنت است و به هیچ یک از فرقه‌های اسلامی دیگر توجه نشده و تا قرن سیزده هجری را در بر می‌گیرد. از ویژگیهای آن این است که جایگاه بحث مدخل مورد نظر در کتابهای فقهی و منظر فقها در باره آن را تعیین کرده است. برای پرهیز از تکرار و نیز، کامل شدن مباحث، موسوعه از ارجاع فراوانی برخوردار است. مطالبی که موضوع واحدی دارند و یا با هم مرتبط هستند، و نیز مدخلهای مرجوح، به راجح ارجاع داده شده است.

نویسندگان ناشناخته موسوعه، اگرچه تلاشی وسیع به عمل آورده‌اند تا همه مباحث فقهی را در آن بگنجانند، اما مباحث مناقشه برانگیز، قوانین کشوری و اداری ممالک اسلامی - اعم از آن که برگرفته از عرف باشد و یا شرع - دیدگاه خاص برخی از فقیهان در مورد پاره‌ای مباحث مستحدث و نوپیدای فقهی، خارج از دستور کار نویسندگان قرار گرفته است.

این موسوعه، علاوه بر مدخلهای فقهی، در هر جلدی حاوی یک ضمیمه است و در آن شرح حال کسانی که در مقاله‌ها از آنان نامی به میان آمده، نگاشته شده است. مباحث اصولی، تراجم و اعلام، مسائل جدید فقهی، و غریب‌اللفه نیز، در این ضمیمه جای گرفته‌اند تا با مباحث فقهی آمیخته نشوند و کتاب، کاملاً در انحصار مدخلهای فقه باشد.

این اثر، اگرچه دارای عنوان و صورتی دایرةالمعارفی است، و فواید فراوانی برای فقه پژوهان در بر دارد، اما نگارش مطالب در آن به شیوه رایج در دایرةالمعارف‌نگاری نیست. به جنبه‌های تاریخی مباحث و مسائل و مناقشات و تحولات آنها کمتر پرداخته شده و نیز، همه نحلّه‌های فقهی معتبر را - که از جمله آنها فقه شیعه است - در بر نمی‌گیرد.

مآخذ همه مطالب منقول در پاورقی ذکر شده است. پاورقیها علاوه بر ذکر مآخذ، حاوی توضیحاتی در باره احادیث، نسخه بدل آنها، جرح و تعدیل راویان، و مطالب دیگر است، و کتابنامه ندارد.

۴. الموسوعة الفقه المیسرة

این اثر نوشته محمد علی انصاری است که تا کنون پنج جلد آن، بالغ بر سه هزار صفحه منتشر شده است. نویسنده این موسوعه، از اصحاب پیشین موسوعة الفقه الاسلامی طبقاً لمذهب اهل‌البیت (ع) است که پس از قطع همکاری با آن دایرةالمعارف، خود به تنهایی اقدام به تدوین موسوعه فقهی کرده است. او همانند همتایانش، کتاب را بر اساس الفبای عربی سامان داده و از «آباء» آغاز کرده و تا کنون تا «ائین» ادامه داده است. نویسنده، همانند پدید آورندگان دو موسوعه پیش گفته، مطالب اصولی و تراجمی را کاملاً از مدخلهای فقهی تفکیک کرده و در ذیل ملحقات پایان هر جلد، جا داده است. این ملحقات گاه نیمی از یک جلد را به خود اختصاص داده‌اند.

الموسوعة الفقه المیسرة که دانشنامه فقهی شیعی است، با یک مقدمه در باره شریعت و نیاز بشر به آن، و ویژگیهای شریعت و اقسام منصوص و غیر منصوص آن، مذهب مبتنی بر نظر اهل‌بیت (علیهم‌السلام) فقه و تاریخ فقه شیعه، تدوین کتابهای فقهی با شماره کردن تعدادی از مهم‌ترین آنها، فقه مقارن، اختلاف فقیهان مسلمان و نیز شیعه، اصول فقه و تاریخ آن، اصولیان، موسوعه و موسوعه نگاری، و دلایل تألیف این اثر، سخن گفته است. این اثر در تاریخ ۱۴۰۵ هجری قمری ابتدا در باره اصول فقه شروع شد، سپس در ۱۴۰۹ نویسنده آن را به نگارش موسوعه فقهی سوق داده و در ۱۴۱۱ هجری قمری نگارش آن آغاز شده است.

چگونگی طرح بحثها در این موسوعه، به گونه‌ای است که، تعریف لغوی و اصطلاحی، ضمن مبانی هر بحث ذکر و بر احکام تطبیق شده است. کلیه مآخذ مطالب کتاب، که گاه به صورت مستقیم و گاه غیر مستقیم نقل شده، در پاورقی آورده شده است. در این اثر، مدخلهایی هم وجود دارد که بجز تعریف لغوی و اصطلاحی، هیچ مطلب دیگری در ذیل آنها نیامده است. نویسنده با همت این اثر، برای تکمیل و بیان ارتباط مباحث و نیز، تعیین مدخلهای راجح، مدخلهای هم معنا را شناسایی کرده و در ردیف خود آورده و از سیستم ارجاع نیز، به فراوانی استفاده کرده است.

این اثر تنها به مباحث مهم فقهی پرداخته و از ذکر اقوال مشهور و پرداختن به استدلالهای طولانی خودداری کرده است. قواعد فقهی را نه به عنوان مدخل، بلکه به مناسبت، در لابه‌لای مباحث مربوط آورده است. این اثر را مجمع الفکر الإسلامی در قم منتشر می‌کند.

۵. موسوعة الفقه الاسلامی طبقاً لمذهب اهل البيت

در جهان تشیع، دومین اثر دایرةالمعارفی در فقه بر اساس مذهب اهل بیت(ع)، این موسوعه است، که مؤسسه دایرةالمعارف الفقه الاسلامی آن را به سامان کرده و به دلیل حساسیت کار، مؤسسه یاد شده، با امکانات مناسب برای تدوین آن، تأسیس شده است.^۴

ارائه علمی و آکادمیک مباحث فقهی شیعه - که در مراکز و منابع علمی اهل سنت، مانند موسوعة الفقه الإسلامی، به آن بی توجهی می‌شود - از انگیزه‌های اصلی تدوین این موسوعه است. محدوده مباحث آن را همان گونه که از نامش بر می‌آید تنها فقه شیعه تشکیل می‌دهد؛ هر چند به مناسبت، به آراییی از فقیهان اهل سنت نیز، توجه شده است. از این کتاب تا کنون دو مجلد به قطع رحلی به چاپ رسیده که چاپ جلد نخست آن در سال ۱۴۲۳ هجری قمری در پیشخوان کتاب فروشیها قرار گرفت و سرانجام، جای خالی یک دایرةالمعارف فقه شیعی پر شد.

این کتاب با دو مقدمه به چاپ رسیده است. مقدمه نخست را مدیر مؤسسه، سید محمود هاشمی شاهرودی، نوشته و در آن در باره اهمیت فقه و فقه اهل بیت و اجتهاد، ضرورت نگارش فقه موسوعه‌ای و تأسیس مؤسسه و پژوهشهای آن سخن گفته است. مقدمه دوم در باره فقه اهل بیت(ع) و ویژگیهای آن و موسوعه فقهی است. در این مقدمه فقه و اجتهاد تعریف شده و تاریخ فقه اهل بیت(ع) تبیین گردیده و کتابهای مهم فقهی و اصولی و دوره‌های تحول و تکامل فقه بیان شده است. تعریف موسوعه و دایرةالمعارف و ضرورت موسوعه‌نگاری و ویژگیهای آن و تاریخ موسوعه‌نگاری فقه و مراحل شکل‌گیری موسوعه، خطوط کلی حاکم بر آن، از دیگر مباحث مطرح شده در این مقدمه است.

این موسوعه، همانند همتایانش، به صورت الفبایی تدوین شده و از مدخل «أتمه» شروع می‌شود. تا کنون این موسوعه تا مدخل «إبراء» را نگاشته و به چاپ رسانده است.

شیوه نگارش و آرایش و ارجاع و تجلید آن، بر همان روشی است که در موسوعة الفقه کویت به کار گرفته شده است. حتی در تدوین کتاب معجم فقه الجواهر، که مؤسسه یاد شده به مناسبت فیش‌برداری برای تشکیل پرونده علمی این موسوعه انجام داده، و بعدها به چاپ رسانده، مشابه همان کاری است که در فیش‌برداری از کتاب المعنی، نوشته ابن قدامه (۲۰۰عق) و شرح آن، در گروه تدوین موسوعة الفقه کویت صورت گرفته و به صورت معجم المعنی، در آمده است. البته، در گستره و محتوا تفاوت و پیشرفتهایی وجود دارد. در این موسوعه به جای شناسه معمول در دانشنامه‌ها، مدخل در لغت و اصطلاح معنا و ریشه‌یابی شده، که در مواردی هم طولانی و خارج از حد متعارف نیز، شده است.^۵ آنگاه به مناسبت، از موقعیت موضوع مورد بحث در آموزه‌های اسلام و یا فقه و یا آرای فقیهان بحث شده و اهم احکام آن تبیین شده است. ذکر مختصر پیشینه موضوع و اقوال مربوط و احياناً چشم‌اندازی به دیدگاههای فقیهان اهل سنت، از دیگر مباحث این اثر است. این موسوعه، همانند پیشینیانش، جایگاه بحث هر مدخل در کتابها و بابهای فقهی را بیان کرده و به آنها پرداخته است.

مدخلهای کتاب، از جهت داده‌های اطلاعاتی بر چهارگونه است. مدخلهای اصلی که مطالب در ذیل آنها آورده شده و مدخلهای ارجاعی. مدخلهای ترکیبی و مدخلهای هم‌شکل و یا هم‌معنا که به مدخل دیگر ارجاع داده شده است. در این موسوعه، برای پرهیز از تکرار، در زیر عنوانهای اصلی نیز ارجاع صورت گرفته است. جهت دیگری که در مدخلهای کتاب مورد توجه است اینکه، اصطلاحات، و مسائل، ابواب و عنوانهای فقهی، اعتباری، حقوقی و عنوانهای مرتبط با فقه و موضوعات احکام،^۶ به عنوان مدخل برگزیده شده‌اند.

ضمیمه‌هایی در پایان هر جلد آمده که به مناسبت، موضوعاتی را در بر گرفته که در کتاب از آنها بحث شده است. از جمله در جلد دوم، به مناسبت مدخل آیات الأحکام، فهرست آیات الأحکام قرآن با ذکر شماره سوره و آیه، آیات الأحکام مطرح شده در روایات وسائل الشیعة، - که به ترتیب از جلد نخست این کتاب شروع و تا پایان مجلدات آن ادامه پیدا می‌کند - آورده شده است. مقاله‌شناسی و کتاب‌شناسی آیات الأحکام، سومین ضمیمه جلد یاد شده است که برای تکمیل اطلاع‌رسانی در باره آیات الأحکام آن را در خود جای داده است.

این موسوعه، با ساختاری ترکیبی از یک نوشتار فقهی و با ظاهری دایرةالمعارفی و الفبایی تنظیم شده است. گو اینکه نویسنده و یا نویسندگان آن، در صدد بر آمده‌اند تا کتاب فقهی جدیدی را تدوین کنند که مسائل و موضوعات فقهی را در اختیار فقه‌آموزان و فقه‌پژوهان و فقیهان قرار دهد و آنان با توجه به داده‌های آن، به نو اندیشی در فقه رو آورند و بکوشند تا با نگاه کارکردگرایانه، فقه را بازخوانی کنند. آنان به صراحت در مقدمه یاد آوری کرده‌اند که این مجموعه تلاشی علمی تخصصی است که نه صرفاً به منظور اطلاع‌رسانی از فقه شیعه، بلکه تلاش برای پر کردن خلأیی فقهی است.^۷ از این رو، در این دایرةالمعارف به تکثیر عنوان پرداخته شده و به عنوانهای موجود فقهی اکتفا نشده است.^۸

انعکاس و تحلیل نوشته‌های فقیهان پیشین و نیز، گزارش دیدگاههای فقیهان معاصر شیعی، بی‌هیچ محدوده زمانی، از مطالب مندرج در این موسوعه است. نیز، در این اثر، بر خلاف روش رایج در دایرةالمعارف نویسی، به ارائه نظر نیز مبادرت و از مباحث نتیجه‌گیری شده،^۹ و در لابه‌لای مباحث برای ادعای به عمل آمده، دلیل اقامه شده است.^{۱۰}

بر خلاف روش معهود در دانشنامه‌نگاری، این اثر دارای پاورقیهای گوناگون است. ذکر مأخذ، توضیح پاره‌ای از لغات، تصحیح یک نظر،^{۱۱} تحلیل و بررسی و ذکر اقوال که گاه به چندین صفحه بالغ می‌شود.^{۱۲} ذکر استدلال فقیهان،^{۱۳} ذکر روایت^{۱۴} و رد یک نظر،^{۱۵} نیز از جمله مطالب پاورقیها می‌باشد.

منابع موسوعه که در پاورقی ذکر شده، کتابهای فقهی کهن، حواشی بر کتابهای فقهی، کتابهای لغت، کتاب‌شناسی، کتابهای فقهی استدلالی و فتوایی - اعم از گذشته و معاصر - و حتی حاشیه‌های فقیهان بر کتاب فتوایی العروة الوثقی، کتابهای معاصر تاریخی که اطلاعات دست‌چندم در آنها گردآوری شده است^{۱۶} را در بر می‌گیرد. این منابع با ذکر نام کتاب و بدون کتاب‌شناسی آمده است.

نویسندگان این موسوعه هیچ محدوده زمانی را برای نقل اقوال فقیهان در نظر نگرفته‌اند و از کهن‌ترین منابع گرفته تا معاصرترین کتاب فقهی، البته به صورت گزینشی، در دستور کار قرار گرفته است. معمول آن است که در کتابهای مرجع، تا جای ممکن، به اختصار اکتفا می‌شود تا حجم کتاب متناسب باشد، ولی در این موسوعه، گاه بسیار پرنویسی شده و احياناً تطویل بی فایده صورت گرفته است. برای نمونه نگاه کنید به مباحث مربوط به مدخل آیات که در آن، از آیات بلند و کوتاه، آیات نامدار و تقسیمات آنها، جز در موارد بسیار اندک، که خارج از بحثهای فقهی‌اند، سخن گفته شده است. و در تطویل، گاه مطالب غیر مفید نیز، نگاشته شده است. از جمله، در بحث از آیات بلند و کوتاه قرآن کریم؛ نویسنده، علاوه بر یادآوری آیه بزرگ و کوچک، کلمات آنها را نیز، ذکر کرده است. آیه ۲۸۴ و ۲۸۳ سوره بقره را که قریب به یک صفحه است؛ در حالی که بحث جدی هم در آن صورت نگرفته و کپی یک صفحه قرآن کریم را در بر می‌گیرد، در کتاب منعکس شده است. نیز، دو آیه در قرآن که حاوی تمامی حروف الفباست، هم، یادآوری و عین کلمات آنها نیز، آورده شده است.^{۱۷}

افزون بر تطویل بی فایده، حروف متن کتاب هم با قلمی درشت انتخاب شده است. به طوری که در یک صفحه رحلی دو ستونی که باید در حدود ۶۰۰ تا ۷۰۰ کلمه جای بگیرد، در هر صفحه بین ۲۵۰ تا ۲۷۰ کلمه مطلب جای گرفته است. در حالی که به دلیل مرجع بودن کتاب، باید فاصله سطرها و همچنین اندازه کلمات، به مراتب کوچک‌تر و کمتر باشد.

بر خلاف روش معمول در رعایت نگارش کلمات و قواعد املائی پاره‌ای از کلمات، رعایت نشده است. برای نمونه، بر روی اعداد ریاضی ذکر شده برای شماره و مرتب کردن مطالب، تئوین گذاشته شده است.^{۱۸} در حالی که تئوین به مثابه یک حرف به حساب می‌آید و مربوط به حروف است و نه اعداد. مقاله‌های موسوعه، به تناسب بسامدی، از حدود ۱۷۰ صفحه^{۱۹} - که یک کتاب را شامل می‌شود - تا یک مقاله ۱۵۰ کلمه‌ای است.^{۲۰} در این موسوعه، بسان روشی که در موسوعه کویت به کار گرفته شده، هیچ نویسنده‌ای معرفی نشده است.

در یوته نقد و بررسی

در معرفی و بررسی و نقد این اثر، تا کنون دو نشست علمی با حضور دست اندرکاران و ناقدان برگزار شده است. یک نشست از سوی خانه کتاب وزارت ارشاد در تهران برگزار شده که گزارش تفصیلی آن در ماهنامه «کتاب ماه کلیات» شماره ۶۰ و ۶۱ به چاپ رسیده است. نشست دیگری از سوی خانه پژوهش قم با حضور دست اندرکاران و ناقدان کتاب برگزار گردیده است. امید است که نقد ناقدان، برای دست اندرکاران این اثر مبارک سرمایه‌ای باشد که بتوانند با استفاده از همه اندیشه‌ها، اثری ماندگار، جامع و فرهنگ ساز پدید آورند و مایه فخر شیعه شود.

گفتنی است: افزون بر موسوعه‌های فقهی یاد شده، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی در تهران، سالیانی است که در تدارک تدوین دایرةالمعارف فقه در چارچوب قواعد و شیوه‌های رایج در دایرةالمعارف نگاری است. در آن دایرةالمعارف، مباحث پیرامون فقه و مسائل فقهی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد و عمدتاً به پیشینه و تحولات تاریخی هر یک از آنها پرداخته می‌شود. از آنجایی که تا کنون هیچ بخشی از آن اثر به چاپ نرسیده، سخن بیشتر درباره آن را به پس از انتشار آن موکول می‌کنیم.

پی‌نوشتها:

۱. الموسوعة الفقهية، ج ۱، ص ۵۳.
۲. همان.
۳. برای اطلاعات بیشتر ر.ک: پوری سلطانی و فروردین راستین، *دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی*، فرهنگ معاصر، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۴. مؤسسه دایرةالمعارف الفقه الإسلامی، در سال ۱۳۶۹ش/۱۴۱۱ق. در شهر قم تأسیس شده است.
۵. برای نمونه ر.ک: مدخل آداب، ج ۱، ص ۲۱۵-۲۱۸.
۶. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: ج ۱، ص ۹۰-۹۴.
۷. ج ۱، ص ۸۹.
۸. همان، ص ۹۰.
۹. ر.ک: مدخل اب، ج ۲، ص ۶۵ که در آن پس از ذکر معنای لغوی و اصطلاحی اب، نتیجه‌گیری شده (و المتحصل من مجموع... که ابوت در چند مورد ثابت است).
۱۰. ر.ک: به مدخل اب، ج ۱، ص ۷۶ و ۷۷، در ذیل جواز اخذ پدر از مال فرزند، و یدل علیه ما رواه... .
۱۱. ر.ک: ج ۱، ص ۲۲۴.
۱۲. برای نمونه ر.ک: به پاورقی ج ۱، ص ۲۸۴-۲۹۰؛ صفحه ۳۳۴ تا ۳۳۸.
۱۳. ر.ک: ج ۱، ص ۲۹۳.
۱۴. همان.
۱۵. ر.ک: ج ۱، ص ۲۹۷.
۱۶. برای نمونه ر.ک: ج ۱، ص ۴۸، *طبقات المفسرین*. و نیز برای معنای آنسیکلوپدیا به کتاب *الذریعة* ارجاع داده شده است. ر.ک: ج ۱، ص ۷۷. البته در *الذریعة* (Encyclopedie) آمده است که در *موسوعة الفقهية* با مختصر تغییری در حروف لاتین (Encyclopdia) ثبت شده است.
۱۷. ر.ک: ج ۲، ص ۱۳ و ۱۴.
۱۸. برای نمونه، ر.ک: ج ۱، ص ۳۶. ۱. ۲. ۳.
۱۹. ر.ک: مقاله آنیة از ص ۳۱۸-۴۹۲.
۲۰. ر.ک: مقاله اکام، ج ۱، ص ۲۳۲ و ۲۳۳.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی